

Anita Jagun

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

 <https://orcid.org/0000-0001-7209-7372>

anaskora8@gmail.com

Komunikacja zdalna w nauczaniu języka obcego – problemy, wyzwania, perspektywy

Streszczenie. Niniejszy artykuł jest poświęcony komunikacji zdalnej na lekcji języka obcego. W tekście przedstawiono różne aspekty kształcenia na odległość jako formy porozumiewania się ucznia i nauczyciela oraz omówiono wykorzystanie tej wiedzy w kontekście edukacji językowej. Na podstawie wyników ankiet i wniosków z wywiadów przeprowadzonych z uczniami drugiego i trzeciego etapu edukacyjnego zidentyfikowano możliwości, problemy oraz zagrożenia związane z lekcjami online. Zaproponowano również sposoby pracy z uczniami na zajęciach języka obcego. Praca dowodzi, że komunikacja zdalna (mimo swoich ograniczeń) ma duży potencjał w kształceniu językowym.

Słowa kluczowe: komunikacja zdalna, kształcenie na odległość, nauczanie języka obcego

*Remote communication in foreign language teaching
– problems, challenges, perspectives*

Summary. This article is devoted to the subject of remote communication in foreign language education. The text presents various aspects of distance learning as a form of communication between the student and the teacher. It also discusses this knowledge in the context of language teaching. According to the results of surveys and interviews conducted with students of the second and third levels of education, the author identified potential risks, problems, and issues relating to online classes. Additionally, methods to assist students in foreign language classes were discussed. This study shows that remote communication (despite its limitations) can be very effective in language education.

Keywords: distance learning, remote communication, foreign language teaching

1. Tło teoretyczne

Komunikację (łac. *communicatio*) można zdefiniować jako „porozumiewanie się, przekazywanie myśli, udzielanie wiadomości” (Skorupka, Anderska, Łempicka 1969: 293). To nieodłączny element życia jednostki, bez którego niemożliwy jest postęp cywilizacyjny. Komunikacja to w pewnym sensie fundament, na którym opiera się społeczeństwo. Jest też pojęciem niezwykle złożonym: w literaturze przedmiotu występuje różnorodność terminologiczna będąca próbą pogrupowania poszczególnych odmian komunikacji. Zdzisław Aleksander wyróżnia pojęcia takie jak komunikacja werbalna i niewerbalna, a także komunikacja bezpośrednia, międzyludzka, społeczna i masowa (Aleksander 2003: 707). Autor podkreśla rolę komunikacji werbalnej i niewerbalnej w procesie wychowania. Ten pierwszy typ oparty jest na znakach językowych. Wymaga od osób porozumiewających się znajomości wspólnego kodu i wspólnych doświadczeń, które istnieją poza sytuacją językową, oraz dostosowania się do norm kulturowych. Komunikacja niewerbalna odnosi się natomiast do komunikatów niejęzykowych. Niemniej jednak nie należy deprecjonować jej funkcji – w niektórych bowiem sytuacjach bywa nawet istotniejsza niż komunikacja werbalna (Aleksander 2003: 707).

W kontekście komunikacji szkolnej komunikacja werbalna i niewerbalna od lat wzajemnie się przenikały. Było to związane z bezpośrednim kontaktem między nauczycielem a uczniem. Uczestnicy procesu dydaktycznego, znajdując się jednocześnie w tym samym pomieszczeniu, mogli na bieżąco wysyłać sobie sygnały językowe i pozajęzykowe, a ich komunikacja mogła przebiegać bez zakłóceń. Jednak wraz z rozwojem narzędzi masowego przekazu pojawiła się nowa forma nauczania – kształcenie zdalne (e-learning).

Choć temat e-learningu nie jest nowością, to dopiero w ciągu ostatnich dwóch lat stał się popularny w dyskursie publicznym głównie za sprawą wybuchu epidemii COVID-19. Restrykcje związane z zakazem zgromadzeń i zasady zachowania dystansu społecznego uniemożliwiły bezpośredni kontakt interpersonalny pomiędzy nauczycielem a uczniem, zmuszając tym samym szkoły i placówki oświatowe do przejścia na tryb online. Już od początku pandemii zaczęły pojawiać się coraz to nowsze publikacje dotyczące wpływu zajęć zdalnych na komunikację i relacje w klasie¹. Debatowano nad psychologicznymi i dydaktycznymi aspektami kształcenia na odległość, zastanawiano się nad sposobami radzenia sobie w nowej sytuacji. Dziś z perspektywy czasu można spojrzeć na tę formę nauczania z nieco innej strony i ocenić ją krytycznie, bazując na dotychczasowych doświadczeniach pedagogicznych.

---

¹ Zob. m.in. Frączek 2020; Pyżalski 2020.

Niniejsze opracowanie podejmuje próbę takiej ewaluacji pod kątem komunikacji na zajęciach języka obcego. Analiza składa się z trzech części. W pierwszej z nich przybliżone zostają główne problemy nauki zdalnej, na które wskazywali uczniowie pierwszego i drugiego etapu edukacyjnego w przeprowadzonych przez autorkę badaniach ankietowych². Druga część badania stanowi pogłębienie zdobytej wiedzy – jest syntezą opinii uczniów na temat kształcenia online przygotowaną w oparciu o wywiady z polską młodzieżą uczącą się w szkole podstawowej (klasy 4–8) oraz średniej³. Ostatnia część to propozycja rozwiązań, które mogą być zastosowane w kształceniu na odległość w celu zniwelowania wad tej formy przeprowadzania zajęć dydaktycznych.

2. Wyniki badań

W kwestionariuszu ankiet uczniowie mieli wskazać główne problemy edukacji zdalnej (wykres 1). Wśród odpowiedzi znalazły się takie, które dotyczyły bezpośrednio urządzeń służących komunikacji oraz jakości połączenia, ale również kwestie związane z samą obecnością w domu podczas odbywania zajęć szkolnych. Respondenci mogli zdecydować się na więcej niż jedną odpowiedź, jak również zaproponować problemy, które nie zostały uwzględnione w ankiecie. Widoczne na rysunku liczby wskazują, jak rozłożyły się ich głosy. Warto przy tym podkreślić, że wśród odpowiedzi określanych mianem „inne” znalazły się głosy dotyczące m.in. braku kontaktu interpersonalnego z rówieśnikami i nauczycielem, nieposłuszeństwa uczniów wobec pedagoga czy pogorszenia stanu fizycznego i psychicznego (Skóra 2021: 133).

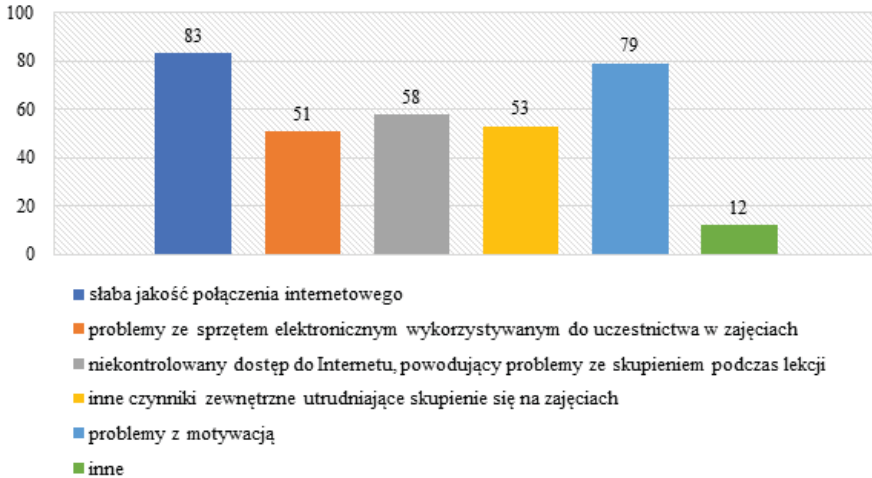
Podobnych odpowiedzi udzielili uczniowie biorący udział w wywiadzie. Wspominali o częstych problemach z internetem i funkcjonowaniem narzędzi służących do komunikacji podczas zajęć. Podkreślali, że skutkowało to niekiedy dezorganizacją lekcji. Nauczyciele próbowali pomóc osobie mającej problemy techniczne, kilkukrotnie powtarzając omawiany już wcześniej materiał, przez co pozostali tracili zainteresowanie tematem. Samo zrozumienie treści kształcenia okazywało się często nie lada wyzwaniem: *trudniej się pracuje, lepiej pracuje się w szkole [...], można więcej zrozumieć i nauczyciel [...] dobrze wytłumaczy, kiedy się czegoś nie rozumie* (Wiktoria, l. 14); *podczas lekcji*

---

² Kwestionariusze zostały przekazane uczniom w marcu 2021 r. i wypełnione przez 128 osób w wieku od 9 do 18 lat; obszernie omówienie wyników ankiet pod kątem nauczania języka angielskiego znajduje się w publikacji autorki (Skóra 2021).

³ Badanie zostało przeprowadzone w grudniu 2021 r. niezależnie od badania ankietowego. Rozmowy odbywały się indywidualnie za pomocą komunikatora internetowego Messenger. Grupa badawcza obejmowała 15 osób w wieku od 10 do 15 lat. Cytowane w pracy wypowiedzi uczniów zostały poddane drobnej korekcie językowej, ułatwiającej zrozumienie tekstu.

w klasie więcej [...] zrozumieć (Dominika, l. 13); [zajęcia zdalne są] pod względem zrozumienia niezbyt [efektywne], o wiele lepiej [jest] w szkole (Kacper, l. 13); wydaje mi się, że na stacjonarnych lekcjach wynosi się więcej [wiedzy] (Iga, l. 10).

Wykres 1. Jakie są, twoim zdaniem, główne problemy nauczania zdalnego?

Źródło: Skóra 2021: 133

Niektórzy uczniowie podkreślają, że po powrocie do lekcji stacjonarnych zauważyli, że kształcenie na odległość miało duży wpływ na stopień przyswajania przez nich nowych informacji: *teraz, kiedy zaczęłam chodzić do liceum, i uczyć się już w trybie stacjonarnym, [to] widzę, że jednak te braki są* (Natalia, l. 15); *ja miałam biologię i chemię tylko przez dwa ostatnie lata i właśnie przez te lata [gdy było nauczanie zdalne], więc moja biologia i chemia w liceum teraz wymaga ode mnie dużo pracy* (Kasia, l. 15).

Część osób biorących udział w badaniu podjęła próbę wyjaśnienia mniejszej efektywności lekcji online: *w szkole o wiele więcej się uczę [...]* – *nauczyciel widzi, co robimy, może nam zwrócić uwagę [gdy widzi, że nie jesteśmy skupieni] [...], o wiele gorzej jest na lekcjach online* (Amelia, l. 13); *nauczyłam się mniej [...], bo wszystko brałam z internetu, jeśli się nie nauczyłam* (Ania, l. 11); *nie zawsze wszystko się rozumiało, nie zawsze było jasno wytłumaczone, czasem zacinano się niektórym [połączenie] i to przeszkadzało w nauce* (Natalia, l. 13); *przez sprzęt i przez dokuczanie nauczycielom nie da się niczego zrozumieć* (Filip, l. 13), *o wiele więcej nauczyłabym się na lekcjach w szkole niż na lekcjach „przez komputer”, dlatego że na lekcjach „przez komputer” robiło się dużo po to, by na przykład uniknąć odpowiedzi albo żeby odpowiadać z jakąś pomocą, bo kiedy pisało się kartkówkę, to też się pisało z książką [...] albo kiedy musieliśmy się już czegoś nauczyć to tak, [aby] zakuć, zdać i zapamiętać* (Kasia, l. 15).

Lekcje zdalne wygenerowały problemy z dyscypliną i weryfikacją uczciwości uczniów podczas egzaminów: *niektórzy uczniowie tak się wycwanili, że wyrzucali nauczycieli ze spotkania albo wyciszali i – jako że to była nowa sytuacja dla nauczycieli [...] – myślę, że nie potrafili sobie z tym poradzić* (Victoria, l. 14); *czasem było tak, że pani nie miała kontroli nad klasą, no i [...] [uczniowie] wyrzucali [innych z zajęć] czasem pod koniec [lekcji], gdy ktoś chciał coś powiedzieć* (Kacper, l. 13); *w szkole, [kiedy] na przykład jest sprawdzian, to nie kusi nas [żeby] ściągać [...], a przez internet... to tak nie do końca* (Dominika, l. 13); *sprawdziany piszemy z internetu, prace domowe spisujemy całkowicie z internetu, więc na pewno nie ma zbytnio możliwości, żeby faktycznie nauczyć się danego materiału* (Natalia, l. 15).

Obniżyła się znacznie motywacja uczniów do nauki i ich koncentracja: *jakoś nie miałem za bardzo chęci do nauki* (Dawid, l. 11); *gdy byłam w szkole, bardziej miałam werwę do nauki* (Dominika, l. 13); *jeśli nie ma się pomocy w nauce ze strony [nauczyciela], to ciężko się też skupić na zajęciach i zrozumieć materiał [...]. Ciężko się skupić na tym, co nauczyciel mówi, kiedy [lekcja] nie jest [prowadzona] stacjonarnie, bo [w kształceniu zdalnym nauczyciel] nie ma takiego [...] pogłosu* (Victoria, l. 14); *na pewno też fakt, że siedzimy w domu i nikt nas nie kontroluje sprawia, że nie chce nam się uczyć na [zajęciach] zdalnych* (Natalia, l. 15); *siedzieliśmy przed komputerami i później po prostu nie chciało się [uczyć]* (Ania, l. 11).

Uczniowie jako wadę zajęć zdalnych bardzo często wymieniali brak interakcji interpersonalnych: *wtedy nie widziałam się z koleżankami ani kolegami tak jak w szkole* (Ania, l. 11); *nie widywałem się z kolegami* (Dawid, l. 11); *[wadą zajęć zdalnych jest to, że] nie można widywać się z kolegami* (Maciek, l. 10); *mimo wszystko zajęcia zdalne jednak trochę ograniczały moją [...] wolność towarzyską [...]* – *siedziałam cały czas w domu, przed komputerem, przed biurkiem i tak naprawdę jedyne, co musiałam zrobić, to wstać 10 minut przed lekcją, włączyć komputer, połączyć się i tak naprawdę na tym się to wszystko kończyło; na pewno wtedy byłam bardziej odizolowana od świata, co jednak w moim wieku jest dość nieprzyjemnym uczuciem, będąc tak totalnie odizolowana od kolegów, od ludzi i cały czas siedząc [sama] w pokoju* (Natalia, l. 15).

Pojawiały się również głosy dotyczące pogorszenia fizycznego i psychicznego stanu zdrowia młodzieży: *[mnie] pogorszył się wzrok* (Ania, l. 11); *kiedy dzieci nie widziały się [...], to dużo się działo właśnie przez te platformy w internecie i też spłynął taki [...] hejt [...], a niewychodzenie z domu po pewnym czasie też może wprowadzić w jakimś stopniu w depresję* (Victoria, l. 14).

Mimo wymienionych wad uczniowie z łatwością wskazywali na zalety lekcji online. Większość z nich związana była z wygodą, komfortem i oszczędnością czasu: *nie trzeba aż tak wcześnie wstawać do szkoły* (Amelia, l. 13); *wszystko się [...] ma zorganizowane, w dodatku wszystko jest koło ciebie, jeżeli czegoś nie masz, możesz sobie przynieść* (Kacper, l. 13); *mogłam się bardziej wyspać* (Iga, l. 10); *[plus to] wstawanie 5 minut przed lekcją, nie trzeba wstawać wcześniej rano* (Ania, l. 11); *nie trzeba wcześnie wstawać, żeby przygotować się na*

lekcje, bo można [...] wstać 10 minut przed lekcją i wszystko ogarnąć (Natalia, l. 15); brak takiej presji czasu pod względem tego, że nie musimy wstawać np. godzinę wcześniej, tylko pół godziny wcześniej [...], nie musimy się ubierać tak jak szkoła wymaga, tylko tak jak nam jest wygodnie [...], podczas wykładów można sobie coś zjeść, bo nauczycielom to nie będzie przeszkadzać, bo mamy wyłączone kamerę i mikrofon (Zuzia, l. 14); na pewno jest więcej [...] wolnego czasu i [...] chwili wytchnienia, odpoczynku w tym wszystkim i plusem jest też to, że można umówić więcej zajęć po sobie, bo wystarczy się tylko przetączyć na inny program, na inne spotkanie i nie trzeba zmieniać lokalizacji, więc to jest na pewno wygodniejsze [...], można wyłączyć kamerkę i zjeść po cichu (Victoria, l. 14); miałam o wiele więcej czasu dla siebie [...], nie musiałam wstawać rano i nie musiałam szykować się do szkoły tak jak normalnie, a wystarczyłoby, że wstałabym 10 minut przed rozpoczęciem lekcji, i też bym zdążyła (Kasia, l. 15).

Niektórzy uczniowie zaznaczali, że dzięki lekcjom zdalnym czują się bardziej zrelaksowani i spokojni: jest trochę więcej luzu (Dawid, l. 11); na pewno jest łatwiej, u mnie w klasie nauczyciele mniej pytali [...], nie kazali włączać cały czas kamerki i przesyłali częściej materiały (Filip, l. 13); najbardziej podobało mi się w tym wszystkim, że miałam dla siebie dużo czasu i mogłam pracować w swoim tempie i nie było z tym problemu (Kasia, l. 15); podczas nauczania zdalnego mamy większy luz niż podczas nauczania stacjonarnego (Natalia, l. 13). Jedna z uczennic zauważyła, że nauka zdalna wpłynęła pozytywnie na jej koncentrację: *jakoś mi tak było lepiej, każdy miał wyciszony mikrofon i nic mnie nie rozpraszało* (Marcelina, l. 11). Dziewczynka stwierdziła też, że nauczanie zdalne jest świetnym pomysłem w przypadku, gdy uczeń jest niedysponowany.

Większość uczniów zapytana o preferowaną formę lekcji odpowiedziała, że woli, gdy zajęcia odbywają się w klasie. Kilka osób zasugerowało, że lekcje zdalne mogłyby być wprowadzane okazjonalnie: *ja wolalabym nauczanie stacjonarne, ale myślę [...], że nauczanie zdalne jest potrzebne czasami, i wiem, że mówiłam, że się męczymy, ale właśnie na krótszą metę w formie raz na cztery miesiące taka przerwa [na jeden] miesiąc na nauczaniu zdalnym [...] jest lepsza, bo potrafimy bardziej o siebie zadbać, [lepiej] zorganizować sobie czas i mniej tracimy czasu na dojazd do szkoły* (Zuzia, l. 13); *ja na przykład wolę nauczanie stacjonarne, ale od czasu do czasu mogłoby być zdalne* (Natalia, l. 13); *nie jestem za tym, żeby zdalne było na zawsze, może być w tym okresie jesienno-zimowym, kiedy [...] dojadzy do szkoły najbardziej męczą* (Kasia, l. 15).

Rezultaty ankiet i wywiadów nie pozostają bez znaczenia w perspektywie nauczania języków obcych. Wskazane wyżej zmienne – wady i zalety lekcji online – odzwierciedlają jednocześnie problemy, wyzwania i perspektywy komunikacji zdalnej.

Dzięki lekcjom online realne staje się przeprowadzenie zajęć w warunkach uniemożliwiających kształcenie tradycyjne. Działo się tak jeszcze przed wybuchem pandemii COVID-19, gdy nauka zdalna sprawiała, że zdobywać

wiedzę mogły osoby mieszkające w bardzo odległych zakątkach świata, które nie miały możliwości fizycznego uczęszczania do placówek oświatowych (np. w niektórych miejscach w Afryce lub Australii) (Pyżalski 2020: 3). Z powodu obostrzeń ograniczających spotkania bezpośrednie zajęcia zdalne są niekiedy jedynym wyjściem. Dzięki możliwości synchronicznego kontaktu poprzez komunikatory (takie jak Zoom, Microsoft Teams czy Skype) przypominają choć w niewielkim stopniu lekcje stacjonarne. Ponadto pozwalają na dialog w formie pisemnej, przesyłanie i udostępnianie plików (co jest szczególnie istotne w przypadku, gdy zawodzi sprzęt lub połączenie internetowe nie jest stabilne).

Komunikacja zdalna może budzić wiele wątpliwości w nauczaniu języka obcego, zwłaszcza w przypadku uczniów klas 4–6 szkół podstawowych. Chociaż piosenki i wspólne zabawy najłatwiej przeprowadzić w sali lekcyjnej, można je zastąpić innymi aktywnościami, wykorzystując przy tym fakt, iż podopieczni znajdują się w warunkach domowych. Jako że kształcenie językowe na tym etapie edukacji bazuje na znanym dziecku środowisku – nauczając słownictwa i dialogów, warto odnosić się do przedmiotów z życia codziennego: przybliżając nazwy artykułów spożywczych można np. poprosić dzieci o przyniesienie, pokazanie i nazwanie tych, które znajdują się w ich domu.

Do wspomnianego wyżej przykładowego zadania konieczne jest włączenie kamery. Jak wynika z wywiadów przeprowadzonych z uczniami, nauczyciele nie zawsze wymagali, by była ona uruchomiona. Niemniej jednak kontakt wzrokowy jest niezwykle istotny w edukacji językowej. Uruchomiona kamera pozwala nie tylko na przeprowadzenie wielu aktywności, lecz także niweluje czynniki rozpraszające uwagę, pozwala na monitorowanie reakcji i zachowania uczniów. Sprawia również, że brak fizycznej obecności nie jest aż tak dotkliwy.

Szczególnie ważne w przypadku nauczania na odległość jest przeprowadzanie zadań nastawionych na komunikację. Dialogi, dyskusje i debaty będą nie tylko pomocne w ćwiczeniu wymowy i doskonaleniu umiejętności mówienia, lecz także wprowadzą pozytywną atmosferę podczas zajęć. Będą stanowić fundament relacji między uczestnikami procesu dydaktycznego. Komunikatory internetowe często umożliwiają dzielenie osób biorących udział w konwersacji na grupy i przydzielanie ich do tzw. pokoi. Nauczyciel może to wykorzystać, wyznaczając podopiecznym zadanie/projekt i prosić ich o wspólne wykonanie aktywności w zespołach. Dzięki temu uczniowie będą mieli szansę na zacieśnienie więzi z rówieśnikami.

Kluczowym elementem edukacji zdalnej jest dbałość o dobrostan ucznia przy jednoczesnej trosce o dyscyplinę. Nauczyciel musi nieustannie poszerzać swe kompetencje informatyczne, a jednocześnie być wykwalifikowanym pedagogiem. Na rynku istnieje wiele platform, aplikacji i gier

edukacyjnych, które można z pewnością zastosować w kształceniu językowym. Na przykład interaktywne Liveworksheets idealnie zastąpią tradycyjne karty pracy, Quizlet, Kahoot! czy Blooket pozwolą utrwalić nowy materiał i sprawdzić, czy został on przyswojony przez grupę. Baamboozle lub Wordwall mogą być przydatne w nauczaniu mówienia, pisania, czytania, słownictwa i gramatyki. Takich pomocy dydaktycznych jest znacznie więcej. Pozwalają one urozmaicić zajęcia i zaciekać młodzież. Warto stosować je jako alternatywę dla pracy z podręcznikiem. Można również przysłać uczniom interaktywne materiały jako dodatkową pracę domową. Nie wolno zapominać o kontrolowaniu przebiegu lekcji, nauczyciel powinien być czujny i natychmiastowo reagować na wszelkie niepożądane zachowania. Istotny jest tu stały kontakt z rodzicami uczniów, ale również zaufanie i szacunek ze strony podopiecznych.

Ostatnią, ale fundamentalną, kwestią w kształceniu zdalnym jest posiadanie odpowiedniego sprzętu i stabilnego łącza internetowego. Bez tego przeprowadzenie zajęć jest mocno utrudnione, a niekiedy niemożliwe. Nauczyciel może pracować z uczniem w trybie asynchronicznym, przysyłając mu materiały, nawet w formie audiowizualnej. Niemniej jednak w glotto-dydaktyce komunikacja synchroniczna jest niezastąpiona, gdyż pozwala na swobodny dialog, zniwelowanie potencjalnych błędów w mowie, a także daje możliwość objaśnienia spornych kwestii.

Wnioski

W obecnym kształcie zajęcia zdalne oceniane są przez uczniów najczęściej jako gorsza od lekcji stacjonarnych forma edukacji. Pomimo zalet często generuje problemy nieobecne w klasie. Bywa też niezwykle trudna do zastosowania – zwłaszcza gdy dotyczy dzieci i młodzieży. Uczniowie biorący udział w lekcjach online nierzadko byli zdemotywowani i nie potrafili odnaleźć się w nowej sytuacji. Tracili niekiedy chęć do nauki i prezentowali niepożądane zachowania.

Role nauczyciela w takiej sytuacji staje się przekazanie wiedzy, ale również udzielenie wsparcia psychologicznego i pedagogicznego. Prowadzący zajęcia powinien przeanalizować potrzeby grupy i planować swoją lekcję w oparciu o nie. W kształceniu językowym nauczyciel winien wykorzystywać możliwość kontaktu synchronicznego – mobilizować swych podopiecznych do dialogów i interakcji, które służyć będą doskonaleniu mówienia oraz pozwolą na stworzenie pozytywnej atmosfery. Wartościowe będzie zastosowanie podczas zajęć technologii informatycznych – gier, platform i aplikacji interaktywnych. Umożliwiają one doskonalenie umiejętności receptywnych i produktywnych, pomagają w objaśnieniu i przećwiczeniu słownictwa i gramatyki, a równocześnie aktywizują uczniów.

Nauczanie na odległość to wyzwanie, które nie jest skazane na porażkę. Komunikacja zdalna pozwala na kontaktowanie się uczniów z nauczycielem w czasie rzeczywistym. Dzięki temu lekcje języka obcego mogą być bardziej efektywne. Kluczem do sukcesu jest jednak zastosowanie odpowiedniej formy pracy i ćwiczeń, a także dbałość o relacje z uczniami.

Literatura

- Aleksander Z., 2003, *Komunikacja*, w: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 707–713.
- Frączek Z., 2020, *Niepowodzenia szkolne uczniów w czasie pandemii COVID-19 w perspektywie wybranych badań empirycznych*, „Kultura – Przemiany – Edukacja” 8, s. 76–90. <https://doi.org/10.15584/kpe.2020.8.6>
- Pyżalski J. (red.), 2020, *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, Warszawa: EduAkcja.
- Skorupka S., Auderska H., Lempicka Z., 1969, *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Skóra A., 2021, *Ewaluacja efektywności kształcenia zdalnego w nauczaniu języka angielskiego. Perspektywa ucznia*, w: J. Kata, K. Lisowska (red.), *Rozwój człowieka we współczesnym świecie*, Łódź–Kielce: Wydawnictwo Naukowe ArchaeGraph, s. 129–142.

